

KKTC'NİN EKONOMİK GÜVENLİĞİ

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Çıraklı

Bu çalışmada yer alan görüşler yazara ait olup Yakın Doğu Üniversitesi'nin kurumsal görüşleri değildir.

Rapor 3/2019

Yakın Doğu Enstitüsü (YDE)
Near East Institute (NEI)

YDE Rapor
3 / 2019

Editörler:

Yrd. Doç. Dr. Mustafa Çıraklı (Müdür Vekili, Yakın Doğu Enstitüsü)
Ercan Çitlioğlu (Başdanışman, Yakın Doğu Enstitüsü)

Copyright @ Yakın Doğu Üniversitesi, 2019

Tüm hakları saklıdır.

Birinci Baskı

ISBN: 978-605-9415-56-9

Kütüphane Katalog Bilgileri

Kuzey Kıbrıs'ın Ekonomik Güvenliği

Rapor

Yakın Doğu Enstitüsü Yayınları

Yakın Doğu Üniversitesi Matbaası Lefkoşa / KKTC

Tel: 0392 680 2000 - 321

Yakın Doğu Enstitüsü (YDE)

Yakın Doğu Üniversitesi Büyük Kütüphanesi, Ofis: 50

Yakın Doğu Bulvarı PK/99138

Lefkoşa / KKTC

Tel: 0392 680 2000 -532.

Email: yde@neu.edu.tr

<http://yde.neu.edu.tr/>

Görsel Haklar: Bu çalışmada kullanılan görsellerin, Creative Commons Lisansı'nın 3.0 sürümü koşullarına uygun şekilde kopyalanmasına, dağıtılmasına ve/veya değiştirilmesine izin verilmiştir.

Kapak: "Night at Yenişehir" by Nicosia Turkish Municipality, değiştirilmiştir.

Özet

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), kendine has özelliklerinden dolayı sürdürülebilir bir ekonomiye geçişte kendisini yapısal sorunların girdabında bulmaktadır. Mevcut yapısal sorunlara ek olarak son dönemde uluslararası konjonktüre bağlı gelişen Türkiye ekonomisindeki dalgalanmaların KKTC ekonomisi üzerinde negatif etki oluşturması olasıdır. Bu rapor, yapısal sorunlar ışığında kriz anında oluşacak etkileri karşılamak için üretilecek çözüm önerilerinin *ekonomik güvenlik* anlayışı zemininde tartışılması doğrultusunda atılmış bir adımdır.

Anahtar Kelimeler: Ekonomi, Ekonomik Güvenlik, Güvenlikleştirme, KKTC, Türkiye, 2018 Döviz Krizi

Abstract

Due in large part to its unique features, the Turkish Republic of Northern Cyprus (TRNC) faces a number of structural challenges in its transition into a sustainable economy. In this regard, the negative repercussions of the economic fluctuations in Turkey in parallel to international developments are likely to continue affecting the TRNC's economic security. It thus remains crucial to correctly assess the existing trends and indicators and look for timely solutions. This report introduces the concept of 'economic security' as a step toward enabling further discussion on potential solutions in view of the macro- structural challenges facing the TRNC.

Key Words: Economy, Economic Security, Securitization, TRNC, Turkey, 2018 Currency Crisis

İÇİNDEKİLER

<i>GİRİŞ</i>	1
<i>EKONOMİK GÜVENLİK: KURAMSAL BİR BAKIŞ</i>	2
<i>KKTC EKONOMİSİ</i>	7
<i>2017-18 'YAPTIRIM KRİZİ' VE KKTC EKONOMİSİ</i>	22
<i>SONUÇ</i>	30
<i>KAYNAKÇA</i>	30

KKTC’NİN EKONOMİK GÜVENLİĞİ

GİRİŞ

Günümüzde serbest piyasada sürdürölen tüm ekonomik faaliyetlerde piyasa ekonomisinin doğası gereği ortaya çıkan ‘risk’ faktörüne bağlı olarak bir derece güvensizlik mevcuttur. Ancak modern uluslararası ekonominin küresel yapısı, çokuluslu üretim, uluslararası finansal akımlar ve uluslararası ticaret hacminin yarattığı karmaŐık siyasi tablolar, ekonominin güvenliği sağlayıcı bir referans noktası olarak kurgulanmasını gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte güvenlik kuramının Soğuk Savaş’ın sona ermesinin ardından evrenselleŐtirilmesinin yarattığı etkiye bağlı olarak ekonomik güvenlik, ulusal aktörlerin yanı sıra, bireylerin ve çeşitli sosyal toplulukların hayatlarının neredeyse her yönünü kapsayan oldukça geniş bir fikir halini almıştır.¹ Bu bağlamda ekonomik güvenlik olgusu, devletin varlığından başlayıp vatandaşların olumsuz yaşam Őartlarına kadar uzanan oldukça geniş bir konu grubu ile birlikte öne çıkmaktadır.

Bu rapor, ekonomik güvenlik kavramının Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti özelinde değerlendirilmesine yönelik bir giriş olarak tasarlanmıŐtır. Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), kendine has özelliklerinden dolayı sürdürölebilir bir ekonomiye geçişte kendisini yapısal sorunların girdabında bulmaktadır. Mevcut yapısal sorunların ve son dönemde uluslararası konjonktüre bağlı gelişen Türkiye ekonomisindeki dalgalanmaların bu bağlamda KKTC’nin ekonomik güvenliği üzerindeki etkilerinin incelendiği raporda, sürdürölebilir ekonomiye geçiŐe yönelik ve olası iç ile dış Őoklara karşı dayanıklılığın artırılması bağlamında geliŐtirilecek siyasaların ve çözümlerinin “ekonomik güvenlik” anlayışı zemininde tartıŐılmasının getireceği faydalar da ayrıca vurgulanmaktadır.

¹ Barry Buzan (1991), ‘Rethinking Security after the Cold War’, *Cooperation and Conflict*, Cilt 32, No.1, s. 5-28; Barry Buzan, Ole Weaver ve Jaap de Wilde (1998), *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner, Londra.

Raporun boyut ve kapsamının getirdiği kısıtlamalar, konular arasında seçim yapılmasını gerekli kılmış ve bu sebeple, yıllardır süregelen Kıbrıs sorununun ekonomik sonuçları, buna bağlı savunma ekonomisi ve güvenlik ile ekonomik sektörler arasındaki bağlantılar gibi mikro ölçekli konular daha sonraki çalışmalara bırakılmıştır. Raporun ilk bölümünde, ekonomik güvenlik ile ilgili kavramlar ve kuramsal tartışmanın temel boyutları incelenmiştir. Raporun ikinci bölümünde KKTC ekonomisine ilişkin bir durum tespiti yapılmıştır. Bu bölümdeki tespitler makroekonomik gelişmelere ilişkin olup, ekonominin yapısını tanıtmayı amaçlamaktadır. Üçüncü bölüm, son dönemlerde uluslararası konjonktüre bağlı gelişen Türkiye ekonomisindeki dalgalanmaları ve bu bağlamda KKTC'nin ekonomik güvenliği üzerindeki negatif etkilerini incelemektedir. Bu bölümde ayrıca makroekonomideki yapısal problemlere atıfla ve özellikle 2018 yılında Türkiye ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) arasında vuku bulan ve KKTC ekonomisini de olumsuz etkileyen 'yaptırım krizi' ışığında ekonomik güvenlik kuramının, siyasa üretim süreçlerine olası etkileri ve katkıları ele alınmıştır. KKTC'nin bir ada ülkesi olması ve uzunca bir süredir uluslararası alanda çözülemeyen bir sorunlar yumağının merkezinde yer alması nedeniyle ekonomisine ilişkin değerlendirmeler; tarihsel gelişim, uluslararası siyaset ve toplumlararası müzakereler açılarından oldukça detaylı bir incelemeyi gerektirmektedir. Rapor hazırlanırken söz konusu açılardan yapılan çalışmalardan faydalanılmıştır. Ancak, raporda bu alanlara girilmemiş, daha önce üzerinde fazla durulmamış olan ekonomik güvenlik boyutu incelenmiştir.

Ekonomik Güvenlik: Kuramsal bir bakış

Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile birlikte güvenlik kuramının anlamının genişletilip derinleştirilmesinin yarattığı etkiye bağlı olarak ekonomik güvenlik kavramı, güncel akademik çalışmalarda güvenliği devletin bekasına indirgeyen geleneksel devlet odaklı güvenlik yaklaşımının ötesinde ve farklı analiz düzeylerinde ortaya çıkan semantik yansımalarla

birlikte ele alınmıştır.² Bunun bir yansıması olarak, ekonomik güvenlik terimi 'klasik' anlamda ve örneklerine ana akım medyada da rastlandığı üzere sansasyonel ve hamasi nitelikleri ile değil, "Ekonomik güvenlik teriminin tanımladığı hallerde olağanüstü olan ne var?" sorusuna paralel olarak değerlendirilmiştir.³

'Ekonomik' sıfatının tanımlanmasındaki zorluklara bağlı olarak 'ekonomik güvenlik' kavramının kullanımıyla ilgili çeşitli meseleler ön plana çıkmaktadır.⁴ Öncelikle, 'ekonomi' ve 'ekonomik' kavramları insan faaliyetlerine ve bu faaliyetlerin anlaşılmasına yönelik entellektüel çabalara istinaden kullanılabilir. Bunun dışında, 'ekonomik' kelimesinin iki anlamı olduğunu söylemek mümkündür. İlk olarak, 'ekonomi' kavramı en genel anlamıyla, mal ve hizmetlerin üretimi, dağıtımı, mübadelesi ve tüketimiyle ilgili insan faaliyetlerini ifade etmektedir. Buna bağlı olarak, 'ekonomik' kavramı, bu faaliyetlerin herhangi birine işaret edebilir. Güvenliğin alışılmamış tehdit durumlarıyla ilişkilendirilmesinden hareketle, ekonomik güvenliğin yukarıdaki insan eylemlerinde ve bunların yer aldığı bağlamlarda ortaya çıkan olağanüstü durumları kapsadığı ilgili literatürde genel olarak kabul edilmektedir.⁵ Zira ekonomik güvenlikle ilgili birçok çalışmada belirtildiği gibi, belki tüketim hariç olmak üzere ekonomik alanda güvenikleştirme dinamikleri, içsel bir riske, yeni bir ihracat açılımına, yeni bir ürünün başarılı olmasına veya yönetim hatası sebebiyle yerleşik bir şirketin iflası gibi olağan olmayan durumlara dayanabilmektedir.⁶ Ancak durumun olağanüstü karakterine değinilmeden uygulanması, güvenlik teriminin kullanımını neredeyse amaçsızlaştırmaktadır.⁷ Bununla birlikte durumun olağanüstü niteliğinin, bağlamın içsel bir özelliği olduğunun altı

² Barry Buzan, Ole Weaver ve Jaap de Wilde (1998), a.g.e.; Czeslaw Mesjasz (2008), 'Ekonomik Güvenlik', *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 5, No. 18, s. 125-150.

³ Czeslaw Mesjasz (2008), a.g.e.

⁴ Bkz. Barry Buzan (1991), a.g.e.

⁵ Czeslaw Mesjasz (2008), a.g.e.; ayrıca bkz. Thierry Balzacq, (2005) 'The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context', *European Journal of International Relations*, Cilt 11, No. 2, s. 171-201.

⁶ Czeslaw Mesjasz (2008), a.g.e.; yakın zamanda İngiliz seyahat şirketi Thomas Cook'un iflasının yarattığı küresel etkiler veya KKTC özelinde Kıbrıs'a özgü hellim peynirinin Avrupa Birliği nezdinde coğrafik tescili sürecinde yaşanan tartışmalar bu durumlara örnek olarak verilebilirler.

⁷ Barry Buzan, Ole Weaver ve Jaap de Wilde (1998), a.g.e.

çizilmektedir.⁸ Dolayısıyla, her şeyden önce ekonomi sektöründeki güvenikleştirmede, bir durumun olağanüstü olmasına yol açan koşullar daha detaylı bir şekilde incelenmelidir.

Analiz düzeyi bağlamında ekonomik güvenlik yorumları, ekonomik güvenlikle ilgili günümüzdeki tartışmaların başlangıcından bu yana genellikle olgu sonrası (*ex-post*) yapılmıştır. Bu noktada, iki analiz düzeyi ayırt edilebilir.⁹ İlk olarak, ekonominin devlet güvenliğini belirleyen bir unsur olarak değerlendirildiği ve ekonomik değerlendirmelerde devlet güvenliğinin refah üzerindeki etkisinin dikkate alındığı, küresel, devlet ve devletlerarası düzeyler vardır. İkinci düzey ise devlet dışı unsurların (kurumlar, bölgeler, şirketler, bireyler) güvenliğinden oluşmaktadır.¹⁰

İktisadi politikalar, tarih boyunca devletlerin diğer devletleri etkilemek üzere kullanabileceği dış politika araçları arasında yer almıştır.¹¹ Geleneksel anlamıyla ekonomik güvenlik, diğer devletlerin tahakküm amaçlı ekonomi politikalarına karşı alınan tedbirleri, güvensizlik ise diğer devletlerin iktisadi ve ekonomik politikaları karşısında kırılabilirliği ifade etmiştir.¹² Ekonomik bağımlılık bir tür siyasi kırılabilirliğin ortaya çıkmasına sebep olabileceğinden, ekonomik güvenlik meselesi, özellikle yeni bağımsız devletler tarafından önemsenmiştir.¹³ Devlet yönelimli ekonomik güvenlik alanında ortaya çıkan bir diğer temel sorun ise piyasa dışı güçlerin — ki bunlar devletler olmak zorunda değildir — müdahalesi ile piyasanın karşı karşıya gelmesi tartışması ve bunun açtığı yeni boyutlar olmuştur. Ekonomi sektöründeki güvenikleştirmenin siyasallaşması, küreselleşme ve küreselleşme alternatifleri olarak da yansıtılabileceğinden bu gözlem daha

⁸ Balzacq, (2005), a.g.e.; Matt McDonald (2008) 'Securitization and the Construction of Security', *European Journal of International Relations*, Cilt 14, No. 4, s. 563-587.

⁹ Czeslaw Mesjasz (2008), a.g.e.

¹⁰ Bu raporda yer verilen bulgular ilk analiz düzeyi üzerinden elde edilmiştir.

¹¹ Bkz. Donald Losman (2001), 'Economic Security: A National Security Folly?', CATO Institute, Policy Analysis No. 409, <https://www.cato.org/publications/policy-analysis/economic-security-national-security-folly> [Erişim Tarihi: 13 Eylül 2019].

¹² Albert O. Hirschman (1980), *National Power and the Structure of Foreign Trade*, University of California Press, Kaliforniya.

¹³ Gertrude E. Schroeder (1992), 'On the Economic Viability of New Nation States', *Journal of International Affairs*, Cilt 45, No. 2, s. 549-574; Ardo H. Hansson (1993), 'Transforming an Economy While Building a Nation: The Case of Estonia', Working Paper Series No. 113, World Institute for Development Economics Research, Temmuz 1993.

da genişletilebilir.¹⁴ Ancak devletin piyasaya müdahale yetkisi ve bununla birlikte küreselleşme ekseninde yaşanan ve 'ekonomi-politik' (*political economy*) alanında kapsamlı bir biçimde irdelenen tartışmaların ötesinde, güvenlik bağlantılı kökleşmiş ekonomik konuların dikkate alınması güvenikleştirme süreçlerinin analizinde daha sağlıklı değerlendirmeler yapılabilmesini sağlayacaktır.

Bu bağlamda devlet yönelimli ekonomik güvenlik alanında piyasa sisteminin işleyişine yönelik muhtemel tehditler aşağıdaki gibi özetlenebilir¹⁵:

- Doğal kaynakların arzına bağımlılığın yarattığı hassasiyetler ve tehditler;
- Dünya ticaretinin, özellikle de mali piyasanın genel istikrarsızlığından kaynaklanan tehditler (çeşitli kapsam ve boyuttaki tahmin edilemez veya tahmin edilememiş krizler);
- Korumacılığın ve ekonomik milliyetçiliğin yeniden güçlenmesi;
- Askeri güvenlik ve ekonomi (savunmaya dayalı siyasal güvenlik, savunma ekonomisi);

Yukarıdaki kökleşmiş konular, ekonomik mekanizmaların güvenikleştirilmesiyle bağlantılı kuramsal değerlendirmelerde de desteklenmektedir. Bu çalışmalarda, aşağıdaki unsurlar analizlerin odak noktalarını oluşturmaktadır:

- Tehditler, riskler, hassasiyetler;
- Tehditlerin önceden öngörülmesi ve tahmin edilmesi;
- Piyasa hiyerarşisinin çeşitli düzeylerinde kriz yönetimi

Ancak ekonomik güvenlikle ilgili pek çok çalışmada da belirtildiği üzere ekonomi sektöründeki güvenikleştirmenin, yani durumun olağanüstü

¹⁴ Bkz. Dani Rodrik (1997), 'Has Globalization gone too far?', *Challenge*, Cilt 41, No. 2, s. 81-94; ayrıca Miles Kahler (2004), 'Economic Security in an Era of Globalization: Definition and provisions', *The Pacific Review*, Cilt 17, No. 4, s. 485-202.

¹⁵ Czeslaw Mesjasz (2008), a.g.e.

niteliğinin, bağlamın içsel bir özelliği olduğunun altı çizilmektedir.¹⁶ Bu noktada güvenlikleştirme alanında yapılan çalışmalar, olağanüstü hal ve istisnai hal düzenlemelerinin çoğu zaman normatif bir boyut üzerinden vurgu yapmaya çalıştıklarına dikkat çekmektedir. Dahası, eleştirel yaklaşımlarda bu süreçlerin en gerekli insan haklarının askıya alınabilmesi için dış ve iç tehlike algısı yarattığı da yine son dönemlerde özellikle kimlik ve bununla birlikte göç olgusunun güvenlikleştirilmesi üzerine yoğunlaşan çalışmalarda göze çarpmaktadır.¹⁷ Bu bağlamda kullanılan söylemlerin ve siyasi retoriklerin, tahakküm için alan açmak adına rakipler şeytanlaştırıldığı ve böylece algısal anlamda tehdit oluşturulduğu da yine bu çalışmalarda gösterilmiştir. Ancak güvenlik kavramının her kullanımında yukarıda belirtilen güvenlikleştirme dinamiklerinin anti-demokratik ve insan haklarını tehdit edecek şekilde gerçekleştiğini ve gerçekleşeceğini iddia etmek dogmatik bir yaklaşım olacaktır. Zira güvenlikleştirmeyi, tehdit, risk ve akabinde alınacak olağanüstü önlemleri ortak fayda adına ortaya çıkaran bir süreç olarak değerlendirmek mümkündür. Nitekim ekonomik güvenlik özelinde Andrew MacIntyre'ın Asya ekonomik krizi bağlamında geliştirdiği siyasa kararlılığı (*policy decisiveness*) kavramı, olağanüstü durumlarda (örneğin Asya Krizi) ekonomi sektöründe güvenlikleştirmenin önceden tespit edilebilecek tehditler karşısında kriz yönetimini nasıl daha etkin kılabileceğini, ve sonrasında (*ex-post*) olağanüstü durumun bağlamın içsel bir özelliği olduğundan yola çıkarak alınacak kısa vadeli siyasa tedbirlerin oluşumunda gerekli olan siyasi taahhütün oluşumuna katkısını açıklamaktadır.¹⁸ Bu çerçevede raporun ilerleyen bölümlerinde KKTC ekonomisindeki yapısal problemlere atıfla ve özellikle 2018 yılında Türkiye

¹⁶ Dolayısıyla, her şeyden önce ekonomi sektöründeki güvenlikleştirmede, bir durumun olağanüstü olmasına yol açan koşullar daha detaylı bir şekilde incelenmelidir. Nitekim raporun üçüncü bölümünde 2018 yılında Türkiye Cumhuriyeti ile Amerika Birleşik Devletleri arasında yaşanan "yapırım krizi" detayları ile incelenmiştir.

¹⁷ Jeff Huysmans (2006), *The Politics of Insecurity: fear, migration and asylum in the EU*, Taylor & Francis, Hoboken; Philippe Bourbeau (2011), *The Securitization of Migration: A Study of movement and order*, Routledge, Londra.

¹⁸ Andrew MacIntyre (2000), 'Political Institutions and the Economic Crisis in Thailand and Indonesia'. Hal Hill ve W. Arndt (Der.), *Southeast Asia's Economic Crisis: Origins, lessons and the way forward*, Institute of Southeast Asian Studies, St. Martin's Press, New York, s.142-157.

ile Amerika Birleşik Devletleri (ABD) arasında vuku bulan ve KKTC ekonomisini de olumsuz etkileyen 'yapıtım krizi' ışığında ekonomik güvenlik kuramının, siyasa üretim süreçlerine olası etkileri ve katkıları ele alınmıştır.

KKTC Ekonomisi: Genel bir Değerlendirme

Tipik 'küçük ada ekonomisi'¹⁹ özellikleri taşıyan KKTC ekonomisi; dar ölçekli iç pazar, kısıtlı doğal ve beşeri kaynaklar, ağırlıklı olarak hizmet ve özelde turizme dayalı mikro ekonomik bir yapıya sahiptir. KKTC diğer benzer küçük ekonomilerde olduğu gibi ekonomik gelişimini dış pazarlara erişimle, dış talebi artırarak sağlamaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, resmi istatistiklere göre değerlendirildiği zaman KKTC, 2018 yılında kaydetmiş olduğu kişi başına 14,942 milli gelir ile yüksek gelirli gelişmekte olan ekonomiler seviyesinde durmaktadır.²⁰ KKTC Devlet Planlama Örgütü'nün (DPÖ) verilerine göre 2012 ve 2013 Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH) büyüme rakamları, sırası ile yüzde 1,8 ve yüzde 1,1 olarak gerçekleşmiştir. 2014, 2015, 2016 ve 2017 yıllarında ise GSYİH reel olarak sırasıyla yüzde 4,8, yüzde 4,0, yüzde 3,6 ve yüzde 5,4'lük artış göstermiştir. 2018 yılında ise reel büyüme yüzde 5 olarak gerçekleşmiştir.²¹

Gelişmekte olan ada ekonomilerinin bilinen sorunları olan doğal kaynakların kısıtlı olması, ulaştırma ve enerji problemlerine rağmen KKTC'nin yukarıda belirtilen büyüme hızı ile kişi başına düşen milli gelir rakamları önemli bir başarıdır. Ancak KKTC kendine has özelliklerinden dolayı sürdürülebilir bir ekonomiye geçişte kendisini yapısal sorunların girdabında bulmaktadır. Bu sorunlardan ilki Türkiye haricinde diğer

¹⁹ Lino Briguglio (1995), 'Small Island Developing States and Their Economic Vulnerabilities', *World Development*, Cilt 23, No. 9, s.1615-1632; Clement A. Tisdell (2009), 'Economic Challenges Faced by Small Island Economies: An Overview', *Applications and Issues*, Working Paper No 90627, University of Queensland, School of Economics, <https://ideas.repec.org/p/ags/uqseet/90627.html> [Erişim Tarihi: 13 Eylül 2019].

²⁰ Kalkınma ve Ekonomi İşbirliği Ofisi (2018), "KKTC Ekonomik Göstergeler Raporu", TC Lefkoşa Büyükelçiliği, Temmuz 2018, <http://www.kei.gov.tr/media/1782/07-2018-kktc-ekonomik-goestergeler-raporu.pdf> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

²¹ Devlet Planlama Örgütü, "2017 yılı Makroekonomik ve Sektörel Gelişmeler", KKTC Başbakanlık, Temmuz 2019, <http://www.devplan.org/Frame-tr.html> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

ülkelerce diplomatik olarak tanınmamasından kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak ikinci bir sorun ise Türkiye ile kurulan sıkı ekonomik ve siyasi ilişkiler ile para birimi olarak TL'nin kullanılmasının, KKTC ekonomisinin, gerek yapısal olarak, gerekse konjonktür dalgalanmaları itibarı ile Türkiye ekonomisinden etkilenmesine yol açmasıdır.

1974 yılından sonra Türkiye ile geliştirilen ekonomik ilişkiler; özellikle de 'bavul ticareti'²² ve turizm, ekonominin canlı kalmasına yol açmıştır. 1983 yılının Kasım ayında KKTC'nin kurulmasından sonra ekonominin büyüme hızında belirgin bir artışla birlikte 1990'lı yıllara kadar istikrar da gözlenmeye başlamıştır. 1984 yılından önce oldukça geniş bir aralıkta dalgalanan büyüme hızı, bu tarihten sonra 1991 yılına kadar yüzde 5 ile yüzde 9 aralığında seyretmiştir. 1986 yılında Türkiye ile yapılan mali protokolden sonra KKTC'nin serbest piyasa ekonomisine geçişi hızlanmıştır. Kamu hizmetleri ve ulaştırma-haberleşme sektörlerinin yanısıra imalat sanayine de önemli yatırımların yapılması ekonomik faaliyetleri canlandırmış ve 1978-86 döneminde yüzde 3,9 olan ortalama büyüme hızı 1987-1990 döneminde yüzde 7'ye yükselmiştir.²³

Ancak 1990 Körfez Krizi, KKTC ekonomisi için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Yılın ilk yarısındaki hızlı büyüme nedeniyle 1990 yılının büyüme hızı yüzde 5,7 olarak gerçekleşmişse de, 1991 yılıyla beraber krizin etkileri daha ağır olarak hissedilmiştir. Aynı zamanda 1991 yılındaki *Polly Peck* davası²⁴ ve yatırımların durması, büyümeyi neredeyse Körfez Krizi kadar olumsuz yönde etkilemiştir. 1990 yılının ardından 1991 yılı da tarım sektörü açısından kuraklık nedeniyle kötü geçmiştir. Sonuç olarak, ekonomi 1991

²² Kuzey Kıbrıs ile Türkiye arasındaki bavul ticaretinin geçmişi 1980'li yıllardan önceki ithal ikameci döneme dayansa da bu dönemde daha çok Türkiye de bulunmayan ve çokuluslu İngiliz ve Japon şirketlerinin Uzakdoğu ülkelerinde fason olarak yaptırdığı mallar bavul ticaretine konu olmuştur.

²³ Yardım Heyeti Başkanlığı (2004), "KKTC'de Ekonomik Gelişme ve Altyapı Yatırımları 2001-2004", TC Lefkoşa Büyükelçiliği, http://www.yhb.gov.tr/index.php?option=com_content&view=category&id=27&Itemid=252 [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

²⁴ Asil Nadir'e ait Polly Peck firmasının iflası ve ardından yaşanan gelişmeler için bkz, Serdar Saydam (2012), "Polly Peck'in Satın Alınması", *Ekoavasya*, 16 Eylül, <https://ekoavasya.net/duyuru.aspx?did=92&Pid=10&Lang=TR> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

yılında yüzde 5,3 küçülmüştür.²⁵ Ekonomi 1992 ve 1993 yıllarında ulaştırma-haberleşme ve ticaret sektörlerine yapılan yatırımlarla toparlanmış ve sözkonusu yıllarda sırasıyla yüzde 7,8 ve yüzde 5,9 oranında büyüme yaşanmıştır. 1994 yılında ise Türkiye'nin yaşadığı kriz KKTC'yi bir kez daha derinden sarsmıştır. Türkiye'de yaşanan enflasyon, KKTC'nin de TL kullanması nedeniyle enflasyonu ve faiz oranlarını yükseltmiş, ihracatın yüzde 25'inin yapıldığı Türkiye'deki iç talep daralmasının da etkisiyle, ekonomik faaliyetler yavaşlamıştır.²⁶ Aynı yıl içinde tarımda yeniden ciddi bir kuraklık sorunu yaşanması, tarım sektöründe yüzde 12'yi bulan üretim gerilemesini de beraberinde getirmiştir. Bunların yanısıra, Avrupa Birliği Adalet Divanı'nın (ABAD) Temmuz ayında almış olduğu bir kararla Kuzey Kıbrıs'ta üretilen tarım ürünlerine AB tarafından uygulanan kolaylığın kaldırılması²⁷ tarım ihracatını durdurmuş,

²⁵ TUSİAD (1998), "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Ekonomisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", Rapor No. T/98-7/232, Temmuz 1998, <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/1837-kuzey-kibris-turk-cumhuriyeti-ekonomisi-sorunlar-ve-cozum-onerileri> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

²⁶ A.g.e.

²⁷ 1974 sonrasında, Topluluğa üye bazı devletler ve özellikle İngiltere ile Almanya, Kıbrıs Türk Ticaret Odası'nın verdiği ancak 'Kıbrıs Türk Federe Devleti' veya 'Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti' adına düzenlenmemiş Bitki Sağlığı Belgesi (*Phytosanitary Certificate*) çerçevesinde tarım ürünlerinin ihracatına izin vermeye devam ettiler. İngiltere gümrük yetkilileri ise Kıbrıs Türk yetkilileri tarafından vurulan ve eski 'Kıbrıs Gümrük Otoritesi' adına düzenlenen dolaşım belgelerini de kabul etmekteydiler. 21 Mayıs 1992 tarihinde, SP Anastasiou (Pissouri) Limited ve 12 diğer Kıbrıslı Rum narenciye üretici ve ihracatçısı; Topluluk hukukunun öngördüğü resmi otoritelerin belgeleri olmaksızın, Kuzey Kıbrıs'tan tarım ürünleri ithalatına izin vermelerini içeren işlemleri için İngiltere Tarım, Balıkçılık ve Gıda Bakanlığı'na (*Ministry of Agriculture, Fisheries and Food*) İngiltere Yüksek Mahkemesi'nde dava açmıştır. Mahkeme, Ortaklık Anlaşması ile ilgili maddelerin yorumu için Davayı önkarar prosedürü çerçevesinde ABAD'a göndermiştir. Anılan davada ABAD, Ortaklık Anlaşmasına ekli Menşe Protokolü'nda (*Origin Protocol*) yer alan "ihracatçı devletin gümrük yetkilileri" hükmünü yorumlamaya davet edilmiştir. ABAD 1994 yılında aldığı kararda uluslararası topluluk tarafından kabul edilmemiş bir oluşum tarafından (KKTC) ısdar edilmiş dolaşım belgelerinin Menşe Protokolü ile oluşturulan sistemin özüne aykırı olacağını belirtmiştir. ABAD'ın yorumu sonucunda İngiltere Yüksek Mahkemesi de KKTC'den ithal edilecek patates ve narenciye ürünlerinin Kıbrıs Cumhuriyeti tarafından yetkilendirilmiş kurumların düzenlediği belgeleri taşıması gerektiğine karar vermiştir. ABAD, resmi olarak KKTC'den ithal edilecek ürünlere ambargo koymamış ancak verdiği kararın sonuçları, Kuzey Kıbrıs'tan Avrupa Birliği'ne mal ihracatını ekonomik olarak olanaksız hale getirmiştir. Ayrıca ABAD'ın verdiği karar ile birlikte gerekli (EUR.1) dolaşım

sanayi ürünlerinde de ortak gümrük vergisi uygulaması ile büyük bir darbe vurmuştur. Böylece, 1981 ve 1991 yıllarından sonra ekonomide bir kez daha daralma gözlenmiştir. 1994 krizi, kamu ağırlıklı ekonomideki yapısal sorunlarla birleşince, kriz sonrası toparlanma sürecini güçleştirmiştir. Türkiye’de özel sektörde yaşanan hızlı gelişime bağlı olarak krizden hızla çıkmış ve ardından gelen üç yılda yüzde 7-8 civarında büyüme hızları yakalanmış olmasına karşılık, KKTC’de kriz sonrasında ekonomi 1984-1989 dönemindeki büyüme performansını yakalayamamıştır. 1995-1996 yıllarında ekonominin büyüme hızı sırasıyla yüzde 2,6 ve yüzde 2,9 olarak gerçekleşmiştir.²⁸

1999 yılının son aylarında Türkiye’de meydana gelen ekonomik ve siyasi gelişmelerin neticesinde oluşan bankalar krizi ve yine KKTC’den kaynaklanmayan nedenlerden dolayı Kasım 2000 ve bilahare Şubat 2001’de Türkiye’de gelişen ekonomik kriz ve devalüasyon sonucu Türkiye ile aynı para birimi kullanmakta olan KKTC yine daha büyük boyutlarda krizden etkilenmiştir. İlişkili kredileme sonucu bünyeleri son derece zayıflayan KKTC bankaları 1999 yılındaki Türkiye kaynaklı krizden hemen sonra likidite krizi yaşamışlardır. Mali kriz içine giren Kıbrıs Yurtbank’ın faaliyetlerinin Aralık 1999’da, Everest Bank’ın ise Ocak 2000’de ve ardından Finansbank ile Hürbank’ın aynı ay içerisinde Bakanlar Kurulu kararı ile faaliyetlerinin durdurulması sonucu yaşanan panik, bulaşıcılık etkisi ile hızla yayılarak diğer bankalara da yayılmış, bilançoları zaten kötü durumda olan holding bankaları ödeme güçlüğüne düşerek mudilerin bu hücumuna karşı koyamamışlardır.²⁹ KKTC’de banka krizlerinin toplam maliyeti yaklaşık 200 Milyar TL olmuştur. Bu rakam ise 1999 yılına ait GSMH’nın yaklaşık yüzde 50’sidir.³⁰ Bununla birlikte, Türkiye’de dalgalı döviz kuru rejimine geçilmesi nedeni ile yapılan devalüasyondan dolayı alım gücü yüzde 50’nin üzerinde azalmış, üretimde yaşanan düşüş ile ekonomide durgunluk (resesyon)

belgesi alamayan tekstil sektörü çökmüş ve yüzlerce küçük işletme kaplarına kilit vurmak zorunda kalmıştır.

²⁸ TUSİAD, 1998, a.g.e.

²⁹ Eralp Bektaş (2002): “Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde Yaşanan Bankacılık Krizi ve Nedenleri”, 4. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa, KKTC, 28-29 Kasım.

³⁰ Okan Şafaklı, (2002), ‘Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti’nde (KKTC) Banka Krizleri Üzerine Literatürel Bir Çalışma’, *Ege Akademik Bakış*, Cilt 2, No. 2, s. 105-115.

trendine girilmiştir.. Şöyle ki , 1977 fiyatlarıyla 1999 yılında 9,090.8 Milyon TL olan GSMH, 2000 yılında 9037.9 Milyon TL, 2001 yılında ise 8545.9 Milyon TL olarak gerçekleşmiştir.³¹

Lakin Türkiye’de ve KKTC’de, 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan bankalar krizi ve ardından vuku bulan devaluasyon ile yine bu dönemde TC eski Maliye Bakanı Kemal Derviş’in öncülüğünde dalgalı kur rejimine geçişten dolayı olumsuz etkilenen KKTC için 2003 yılı bir dönüm noktası olmuş, ekonomi tarihi bir büyüme dönemine girmiştir. Sınır kapılarının 23 Nisan 2003 tarihinde KKTC makamlarının aldığı bir kararla karşılıklı geçişlere açılması ekonomik faaliyetlere olumlu yansımıştır. Ancak belki de daha önemli bir faktör bu dönemde Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri Kofi Annan’ın inisiyatifinde hazırlanan ve yine onun ismi ile anılmaya başlanan kapsamlı çözüm planı olmuştur. 2002 yılı Kasım ayında taraflara sunulan Annan Planı’nın tartışılmaya başlanması ve Kıbrıs’ın AB’ye üyeliğinin Annan Planı ile ilişkilendirilmesi, ekonomideki bütün aktörleri faaliyete geçirmiş, bununla birlikte bir çözümün sonucunda oluşacak mülkiyet rejiminin (iade, takas ve tazminatların) çerçevesinin planda detaylı bir şekilde belirlenmiş olması, inşaat sektöründe iç ve dış talebi muazzam oranda arttırmıştır. İnşaat sektöründeki büyüme, diğer yan sanayi ve alt sektörleri de harekete geçirerek bu sektörün KKTC ekonomisi için lokomotif görevi görmesini sağlamıştır.

24 Nisan 2004 yılında Kıbrıs’ın iki tarafında da yapılan eş zamanlı referandumlarda Kıbrıslı Rumlar’ın Annan Planı’nı reddetmesi ve ardından AB’ye tüm ada adına katılmasına rağmen KKTC’deki inşaat sektörü 2006’da yüzde 68,1 oranında reel büyüme oranı yakalamış, reel ekonomi ise 2003-2007 döneminde ortalama yüzde 13,5 oranında büyümüştür.³² Bununla birlikte bu dönemde devlet gelirleri yüzde 20 artarak KKTC bütçesinin cari giderleri büyük oranda yerel gelirlerden karşılanmıştır. Ancak inşaat sektöründe yaşanan büyüme, 2000’li yılların ortalarında İngiliz mahkemelerinde ve daha sonra Avrupa Birliği Adalet Divanı’nda görüşülen bir dizi dava ve ardından alınan kararlar sonucunda büyük bir sekteye

³¹ A.g.e.

³² Devlet Planlama Örgütü (2008), “2008 Yılı Programı”, KKTC Başbakanlık, Aralık 2007, <http://www.devplan.org/Program-08.pdf> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

uğramıştır. 2005 yılında 'Orams'³³ davasının sonucu başta inşaat sektörünü, daha sonra da finans sektörü ile inşaat sektörüyle ilişkili diğer yan sektörleri de olumsuz etkilemiştir. Bu bağlamda Rum tapulu eşdeğer

araziler üzerine inşa edilen mülklerin fiyatlarında düşüşler yaşanmış ve 1974 öncesi Türk Koçanlı mülklerin fiyatları önemli oranda artış göstermiştir. Piyasadaki taşınmaz mal fiyatlarındaki bozulan iktisadi denge ile KKTC

bankalarında ipotekli bulunan eşdeğer koçanlı mülkler de bu olumsuz gelişmelerden dolayı değer kaybetmişler ve bankaların sermayelerini zor duruma sokmuşlardır. Tüm bu olumsuzlukların sonucunda 2000'li yılların başında ekonomi'de lokomotif işlevi gören inşaat sektöründe duraklama yaşanmıştır. 2008 yılı ile birlikte küresel ekonomideki krizin de etkisiyle yüksek büyüme döneminin sonuna gelinmiş, inşaat sektörü ve emlak piyasası dışa bağımlı yapılarından dolayı bu koşullardan özellikle etkilenmiş ve piyasalarda yaşanan durgunluk KKTC ekonomisinin küçülmesine sebep olmuştur. Zira 2008 ve 2009 yıllarında inşaat sektörü sırasıyla yüzde 8,0 ve yüzde 21,0 oranlarında küçülmüş ve gerileyen inşaat sektörü nedeniyle reel GSMH'da 2008 yılında yüzde 2,9, 2009 yılında da yüzde 6,1 oranında küçülme gerçekleşmiştir. Lakin burada altı çizilmesi gereken önemli bir husus KKTC'nin kendine has özellikleri ile birlikte ele alındığında yukarıda

³³ Bu bağlamda Kıbrıslı Rum Meletis Apostolides'in Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde Lapta'daki evinin İngiliz çift Linda ve David Orams tarafından alınması sonrasında Güney Lefkoşa Kaza Mahkemesi'nde açtığı ve daha sonra Birleşik Krallık Yüksek Mahkemesi ile Avrupa Birliği Adalet Divanı'na taşınan dava belirleyici olmuştur. Bu davada Orams çiftini İngiltere Eski Başbakanı Tony Blair'in eşi Cherie Blair savunmuştur. Orams kararı ve Kıbrıs'ta mülkiyet sorunu için bkz. Aslıhan P. Turan (2010), 'Kıbrıs'ta Mülkiyet Sorunu: Loizidou ve Orams Kararları', BILGESAM, 12 Şubat, <http://www.bilgesam.org/incele/795/-kibris%E2%80%99ta-mulkiyet-sorunu-loizidou-ve-orams-kararlari/#.XX8wHihLjU> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

tarihsel süreç içerisinde özetle değinilen ekonomik dalgalanmaların normal şartlarda yaratması gereken yıkımsal etkilerin Türkiye’den yapılan yardımlar sayesinde önlendiğidir. Başlangıçta, teknik ve aynı nitelikte olan bu yardım, 1963 yılında yaşanan iki toplumlu çatışmalar sonrası daha hayati bir şekil almıştır. 1964-1974 yılları arasında Kıbrıs Türk Yönetimi tarafından oluşturulan bütçenin yüzde 90’ı TC yardımlarından oluşmuştur.³⁴ 1974 yılında gerçekleştirilen Barış Harekâtı’ndan sonra ise önce Kıbrıs Türk Federe Devleti’nin kurulması ve daha sonra KKTC’nin ilanı ile yardımların niteliği “devlet inşa edici (*state-building*)” niteliğinde devam etmiştir.³⁵ 1997 yılına kadar yapılan yardımların tamamı hibe niteliğinde iken bu tarihten itibaren ise hibe ve kredi olarak yapılmıştır.³⁶ 2001 yılından itibaren yardım ilişkisi yeni boyut kazanarak yardımlar üçer yıllık ekonomik programlara bağlanarak yapılmaya başlanmıştır. Ancak 2010 yılına kadar yapılan yardımların önemli bir kısmı bütçe açığını kapatmak için kullanılmıştır.³⁷ 2010 yılından itibaren uygulanan ekonomik programların odağında ise mali disiplinin sağlanması, özel sektörün güçlenmesi ve kamunun ekonomideki rolünün azaltılarak etkin ve verimli kamu hizmeti verilmesi yer almaktadır. Buna rağmen yapılan resmi değerlendirmelerde 2016-2018 Yapısal Dönüşüm Programı’nda mali göstergelerin olumlu olması ile birlikte reformlarda yeterli ilerleme sağlanamadığı kaydedilmiştir.³⁸

Yukarıda belirtilen hedeflerin ve bu hedefler doğrultusunda belirlenen reformların temelinde, ekonomik büyümenin en önemli etkenlerinden biri olan kaynakların yatırıma dönüşme oranı bulunmaktadır. Kamu sektöründe veya özel sektörde sabit sermaye yatırımlarının gerçekleşmesinin ekonomide mal ve hizmet üretiminde artışa neden olacağı varsayımından hareketle bu yatırımların milli geliri artıracığı ve ülkenin kalkınmasına katkı sağlayacağı değerlendirilmesi yapılmaktadır. KKTC’nin toplam

³⁴ Sertac Sonan (2014), “In the Grip of Political Clientelism: The Post-1974 Turkish Cypriot politics and the politico-economic foundations of pro-taksim consensus”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Duisburg-Essen Üniversitesi.

³⁵ Kalkınma ve Ekonomik İşbirliği Ofisi (2017), “2017 KKTC Ekonomik Durum Raporu”, TC Lefkoşa Büyükelçiliği, <http://www.kei.gov.tr/media/1814/2017-kkct-ekonom%C4%B0-durum-raporu.pdf> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

³⁶ A.g.e.

³⁷ A.g.e.

³⁸ Kalkınma ve Ekonomik İşbirliği Ofisi, 2018, a.g.e.

yatırımlarında; 2015, 2016 ve 2017 yıllarında sırası ile yüzde 14,3, yüzde 2,5 ve yüzde 33,5 oranlarında artışlar gözlemlenmiştir. Toplam tüketimde ise 2015 yılında yüzde 6,7 oranında bir düşüş gerçekleşmiş ve 2016 ve 2017 yıllarında ise reel olarak toplam tüketim sırası ile yüzde 3,7 ve yüzde 0.01 oranlarında artmıştır. Böylece 2015 ve 2016 yıllarında sırası ile toplam kaynakların yüzde 16,8'i ve yüzde 16,6'sı toplam yatırımlara dönüşürken 2017 yılında bu oran yüzde 21,04'ü olarak gerçekleşmiştir. 2015 ve 2016 yıllarında ise sırası ile toplam kaynakların yüzde 86'sı ve yüzde 83,4'nün toplam tüketime dönüşürken 2017 yılında toplam kaynakların yüzde 78,96'sının tüketime ayrıldığı gözlemlenmektedir. 2017 yılında toplam yatırımların, GSYİH içerisindeki payı yüzde 19,5 oranında gerçekleşirken, toplam tüketimin payı ise yüzde 73,2 oranında gerçekleşmiştir. Kamu sabit yatırımları ise 2015, 2016 ve 2017 yıllarında sırasıyla 2,5, 2,9 ve 2,6 olarak gerçekleşmiş, kamu harcamalarının önemli bir kısmı maaş ve maaş benzeri ödemeler için kullanılmaya devam etmiştir.³⁹

2017 yılı için GSYİH'deki sektörel gelişmelere bakıldığında kamu hizmetlerinde yaşanan daralma devam etmiş ve bu sektör dışında tüm sektörlerde büyüme sağlanmıştır. 2017 yılında büyümeyi sürükleyen sektörler yüzde 22,4 büyüme ile Turizm, yüzde 10,6 ile İnşaat ve yüzde 6,9 ile Ulaştırma-Haberleşme sektörü olmuştur. Bir önceki yıla göre ithalatta yüzde 14,2 artışa rağmen ithalat vergilerinde yüzde 0,5 büyüme sağlanmıştır (Bkz. Tablo 1).

Sektörler	2014	2015	2016	2017
Tarım	5.5	6.0	5.6	4.5
Sanayi	8.8	9.2	9.2	9.7
İnşaat	4.2	4.7	4.4	5.8
Ticaret-Turizm	20.6	19.7	19.7	20.1

³⁹ Devlet Planlama Örgütü (2018), "2017 Yılı Ekonomik ve Sosyal Görünüm", KKTC Başbakanlık, Kasım 2018, <http://www.devplan.org/2017%20EKO-SOS-GOR.pdf> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

Ulaştırma- Haberleşme	8,9	8,8	8,3	8.0
Mali	7.2	7.0	7.6	6.9
Müesseseler				
Konut	4,5	4,4	4,6	4.5
Sahipliği				
Serbest	11,6	13,9	14,5	15.7
Meslek ve Hizmetler				
Kamu	18,1	16,8	15,9	15.1
Hizmetleri				
İthalat	10,6	9,5	10,2	9.7
Vergileri				
GSYİH	100.00	100.00	100.00	100.00

Tablo 1. Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'da Sektörel Paylar (%)⁴⁰

Genellikle yüzde 4-5 düzeyinde bir paya sahip olan tarım üretimi payının 2017 yılında su temin projesinin hayata geçmesi ile yükselmesi beklenmektedir. Bunun yanısıra adanın tekrardan birleşmesi amacı ile 2004 yılında düzenlenen 'Annan Planı' referandumu sonrası altyapı faaliyetleri canlandırılmıştır. Ulaştırma ve haberleşmenin toplam üretim içindeki payı yüzde 7'lerden yüzde 8'e, inşaatın payı yüzde 4'lerden yüzde 8'e yükselmiştir ancak özellikle inşaat sektöründeki bu büyüme önceden de belirtildiği üzere kısa süreli olmuş ve devam eden siyasi istikrarsızlık ile Kıbrıs sorunu özelinde Kıbrıslı Rumlar tarafından açılan tazminat davalarının ardından yüzde 4'lere gerilemiştir.

Bu raporun ana konusunu oluşturan KKTC'nin ekonomik güvenliğinin iç bağlamsal özelliklerinin daha iyi kavranabilmesi adına KKTC ekonomisinin seyrini belirleyen işsizlik, sosyal güvenlik, enflasyon, kamu kesimi dengesi, dış ticaret, turizm ve ödemeler dengesi ile ilgili detaylı bilgiler aşağıda sırasıyla okuyucu ile paylaşılmıştır.

⁴⁰ Devlet Planlama Örgütü, 2018, a.g.e.

*Makroekonomik Göstergeler: Genel Denge ve Ekonomik Büyüme**a. İşsizlik*

İstatistiklere göre 2010 yılında işsizlik oranı yüzde 11,9 olmuştur. 2017 yılında ise bu oran yüzde 5,8'e gerilemiştir. Çalışma yaşında olan toplam nüfusun 2017 yılında 250,857 civarında olduğu, istihdam edilen 120,999 kişi dışında kalan yaklaşık 130,000 kişi içinde lise ve üniversitelerde okuyan

17,500 öğrenci ile erken emeklilikten faydalananlar ve ev hanımlarının olduğu düşünülürse mevcut nüfus içinde işsizliğin yoğun yaşanmadığı düşünülebilir.⁴¹

Ancak, işsizliğin KKTTC'li gençler arasında özellikle de eğitilmiş gençler arasında giderek yaygınlaştığı da gözlemlenmektedir. Bununla birlikte eğitilmiş gençlerin önemli bir kısmı özellikle Güney Kıbrıs Rum Yönetimi'nin 2004 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti adına Avrupa Birliği'ne

katılmasının ardından kolaylaşan seyahat ve diğer imkanlarla Avrupa ülkelerinde almış oldukları eğitimi değerlendirebilecekleri iş sahaları bulamadıklarından, eğitimlerinin sonunda yurtdışında çalışmayı tercih etmektedirler.⁴² İş imkanlarının yetersizliği nedeniyle kapasitelerinin altında çalışan kişilerin sayısının da oldukça yüksek olduğu anlaşılan KKTTC'de, yukarıda verilen istatistiklerde işsiz kategorisinde değerlendirilenlerin sadece çalışma dairesine kaydını yaptıran işsizler olduğu için, rakamların gerçek işsizlik oranını yansıtmadığını söylemek mümkündür.

⁴¹ Veriler için bkz. Devlet Planlama Örgütü, 2018, a.g.e.

⁴² Yenidüzen (2019), 'Belirsizlik ve Askerlik Döndürmüyor', 02 Eylül, <http://www.yeniduzen.com/belirsizlik-ve-askerlik-dondurmuyor-106213h.htm> [Erişim Tarihi: 2 Kasım 2019].

b. Sosyal Güvenlik

Mevcut sosyal güvenlik sistemi nüfusun tamamını sosyal güvenlik kapsamına almaktadır. Bunun yanı sıra sosyal yardım programları çalışacak durumda olmayan bireyleri desteklemeyi amaçlamaktadır. Usulüne uygun olarak istihdam edilenler, işverenleri ve kendilerinin sosyal sigorta sistemine yaptıkları katkı sayesinde de emeklilik maaşı, ek engellilik yardımı, hastalık ve sağlık sigortası, vs. gibi ödeneklerden yararlanmaktadır. Sosyal Sigortalar kapsamına 14 yaşını doldurmuş çalışan

herkes girmektedir. Sisteme ev hanımı gibi gönüllüler de katılabilmektedir. Mevcut sosyal sigortalar yasasına tabi tescil edilen sigortalı sayısı 240,343 kişi olarak kaydedilmiştir.⁴³ Şubat 2012 tarihi itibarıyla yürürlüğe giren mevcut 2/2012 sayılı yasa ile 16/1976 sayılı Sosyal Sigortalar Yasası tadil edilmiş olup, yapılan

değişiklikle emeklilik yaşı kademeli olarak 60'a çıkarılmıştır. Bu suretle, sistemin sürdürülebilir hale gelmesinde önemli bir adım atıldığı kaydedilmektedir. Ancak kapsam alanının genişliği nedeniyle sosyal sigorta sistemi kamu bütçesi içinde giderek daha önemli bir problem haline gelmektedir.⁴⁴ Nitekim 2017 yılında cari transferler içinde en büyük kalem önceki yıllarda olduğu gibi emekli maaşları olmuştur. Cari transferlerin

⁴³ KKTC Devlet Planlama Örgütü, 2018, a.g.e.

⁴⁴ 1974 sonrası dönemde yeniden kurulan sosyal güvenlik sistemi ile siyasi nedenlerle, çalışanlara çok kapsamlı haklar tanınmıştır. Dönemsel koşullar çerçevesinde 1958-1974 yılları arasında mücahitlik yapanların bu görevleri üzerine 10 yıllık çalışma süresinin ardından emekliye ayrılmalarına olanak tanınmıştır. Ancak, zaman içinde bu yasadaki gerekli değişiklikler yapılmadığından her çalışan bu yasadaki yararlanmış, 10 yıllık bir çalışma hayatı sonrasında, çalışanlar emekliliğe hak kazanmıştır. 30 yaşında emekli olmaya hak kazanan kişiler, hem emekli olmuşlar hem de özel sektörde çalışmaya devam etmişlerdir.

yüzde 34'ünü oluşturan emekli maaşlarını takiben en yüksek pay yüzde 16 ile sosyal sigortalara yapılan katkı olmuştur.⁴⁵

c. Enflasyon

KKTC Türk lirasını resmi para olarak kabul ettiğinden Türkiye'de yaşanan enflasyon ekonomiyi doğrudan etkilemektedir. Kendi para birimi olmayan KKTC'de enflasyon, yerel para politikasından kaynaklanan bir olgu değildir. Bununla birlikte KKTC'de yerel üretim yapısının yetersizliği, enflasyon oranında büyük dalgalanmalara neden olmakta, enflasyon oranları üretim yapısının yetersizliği ve önceki bölümlerde değinilen olumsuzluklar nedeniyle Türkiye oranlarının çok üstünde seyretmektedir. Zira 2015 yılında yüzde 7,8 seviyesinde gerçekleşen enflasyon oranı dövizde yaşanan artışın etkisiyle, 2016 yılında yüzde 10,2'ye, 2017 yılında ise yüzde 14,7'e yükselmiştir.⁴⁶ Türkiye'de ise 2017 yılında enflasyon oranı yüzde 11,9 olarak kaydedilmiştir. Bu konu ilerleyen bölümlerde detayları ile irdelenmiştir.

d. Kamu Kesimi Dengesi

KKTC'de devlet bütçesi 1988'e kadar olan dönemde yüksek açıklar vermiştir. 1988'den 1990 yılına kadar geçen dönemde, bir yandan gelirler yükseltilirken bir yandan harcamalar sınırlandırılmış, böylece kamu kesimi borçlanma gereği GSMH'nın yüzde 3'ü civarında seyretmiştir. 1990 yılındaki Körfez Krizi ve 1991 yılındaki olumsuz ekonomik gelişmeler ve ekonomideki durgunluk, kamu gelirlerini azaltırken sosyal harcamaların artmasına yol açmış ve kamu finansman gereğinin GSMH'ya oranı yüzde 8'e kadar yükselmiştir. 1993 yılıyla birlikte kamu gelirleri yeniden GSMH'nın yüzde 24'lerindeki normal seviyesine dönerken, kamu harcamaları, sosyal transferlerdeki artışa bağlı olarak artmaya devam etmiştir. 1995-1996 döneminde kamunun cari giderlerindeki yüzde 100'lere varan artışlar, kamu

⁴⁵ Devlet Planlama Örgütü, 2018, a.g.e.

⁴⁶ A.g.e.

finansman gereğinin GSMH'ya oranının yüzde 10'un üzerine çıkmasına neden olmuştur.⁴⁷

2000'li yıllarda devlet bütçesine bakıldığında kamunun ekonomideki devam eden ağırlığı nedeniyle, harcamaların yüzde 31'ini personel giderlerinin, yüzde 20'sinin sosyal transferlerin oluşturduğu görülmektedir.⁴⁸ 2017 yılında genel bütçe giderleri yüzde 20 oranında artarak 4 milyar 995 milyon TL'ye, genel bütçe gelirleri yüzde 22 oranında artarak 5 milyar 102 milyon TL'ye ulaşmıştır. Genel bütçe fazlası ise 106,8 milyon TL olarak gerçekleşmiştir. 2012 yılında özelleştirme gelirlerinin getirdiği istisnai gelir hariç KKTC bütçesi ilk defa üst üste iki yıl fazla vermiştir. Bununla birlikte 2017 yılında yerel giderlerin; yüzde 39'u prim dahil personel giderlerinden, yüzde 48'i, içerisinde daha çok maaş benzeri giderler olan cari transferlerden oluşmaktadır. Bu orana kamunun tüketimi için yaptığı yüzde 7 oranındaki mal ve hizmet alımı harcamaları eklendiğinde oluşan cari harcamalar oranı yüzde 94'e ulaşmaktadır.⁴⁹ Kalan kısım yerel yatırımlar başta olmak üzere diğer kalemler arasında dağılmaktadır. Bütçenin kalitesini ve esnekliğini göstermesi açısından değerlendirilen bu veriler, KKTC bütçesinin yatırım yapma kabiliyetinin oldukça sınırlı olduğunu göstermektedir.

e. Dış Ticaret, Turizm ve Ödemeler Dengesi

Ekonominin ithalata yüksek derecede bağımlı olması, buna karşılık ihracat olanaklarının sınırlı olması nedeniyle yüksek düzeylerde seyreden dış ticaret açığı KKTC ekonomisinin bir başka sorununu teşkil etmektedir. Hammaddede yetersizliği ve yüksek taşıma masrafları nedeniyle sanayi üretimi iç tüketimi karşılayacak ölçüde gelişmemiştir. Bu nedenle hammaddeden temel tüketim ürünlerine kadar birçok mal grubu yurtdışından ithal edilmektedir. Son on yıllık dış ticaret verileri incelendiğinde ihracatın maksimum 134 milyon dolara yükseldiği, 2017 yılında ise 106 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir.⁵⁰ Yine 2008

⁴⁷ 1993-1998 dönemi verileri için bkz. TÜSİAD, 1998, a.g.e.

⁴⁸ Bkz. Yardım Heyeti Başkanlığı, 2004, a.g.e.

⁴⁹ Detaylı veriler için bkz. Kalkınma ve Ekonomik İşbirliği Ofisi, 2017, a.g.e.

⁵⁰ Kalkınma ve Ekonomik İşbirliği Ofisi, 2017, a.g.e.

yılında 1,7 milyar dolar olan ithalatın 2009 yılında 1,3 milyar dolar ile en düşük seviyede kaldığı, 2014 ve 2017 yıllarında ise en yüksek seviye olan 1,8 milyar dolar civarına yükseldiği görülmektedir. 2017 yılı dış ticaret rakamlarına bakıldığında; ithalatın 2016 yılına göre yüzde 14 oranında bir artış göstererek 1 milyar 778,4 milyon dolara yükseldiği, ihracatın ise 2016 yılı ile yaklaşık aynı seviyede olduğu ve 105,6 milyon dolar olarak gerçekleştiği görülmektedir.

KKTC'nin toplam ticaret hacminin yüzde 60'ı Türkiye ile yaptığı ticareten kaynaklanmaktadır. 2017 yılı itibarıyla KKTC Türkiye'den 1,043 milyon dolarlık mal alırken, Türkiye'ye 63,9 milyon dolarlık ihracat yapmaktadır. Türkiye ile olan ticaret açığı 142 milyon dolar ile toplam açığın yaklaşık yüzde 60'ını oluşturmaktadır. KKTC'nin ikinci önemli ticaret ortağı AB ülkeleridir. AB ülkelerinden KKTC'ye 2017 yılında 387,5 milyon dolarlık ihracat yapılırken, KKTC'den 8,3 milyon dolarlık ithalat yapılmaktadır.

Bununla birlikte turizm gelirleri ve diğer görünmeyen gelirler yaklaşık olarak dış ticaret dengesine yakın miktarda gerçekleşmektedir. Turizm'de

KKTC'ye gelen turist sayısının yıllar itibarıyla arttığı görülmektedir. 2002 yılında 400 binlerde olan turist sayısı 2018 yılında 1,093,862' ye ulaşmıştır.⁵¹ Gelen turist profiline bakıldığında ise arzulandığı gibi yabancı turist sayısında

da yıllar itibarı ile artış olmuştur. 2018 yılında TC uyruklular haricinde yabancı turist sayısı 317,434 olarak gerçekleşmiş ve en yüksek rakama ulaşmıştır. KKTC ekonomisinin öncü sektörlerinden olan turizm sektöründeki başarı 2011 yılında 459,4 milyon dolara, 2018 yılında da bir

⁵¹ Turizm Planlama Dairesi (2018), "2018 Turizm İstatistikleri Yıllığı", KKTC Turizm Bakanlığı, <http://www.turizmplanlama.gov.ct.tr/Turizm%C4%B0statistikleri/2018%C4%B0statistikler.aspx> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

önceki yıla kıyasla 960 milyon dolara tekabül etmiştir.⁵² Bununla birlikte düşmekte olan oranına rağmen turizmin ticaret açığını karşılama oranı ihracattan 4-5 kat fazla durumdadır ve ticaret açığının dörtte birinden fazlasını (yüzde 26,9) karşılamaktadır.

Yükseköğrenim sektöründeki istikrarlı büyüme ve Türkiye ile üçüncü ülkelerden gelen uluslararası öğrenciler de turizm gelirlerinde önemli ve süreklilik arz eden bir artışa neden olmuştur. Son yıllarda sayıları 87,000

civarında seyreden yabancı (yaklaşık 55,000'i TC vatandaşı) üniversite öğrencileri KKTC ekonomisine muazzam bir dinamizm kazandırmıştır.⁵³

Öğrencilerin eğitim ücretleri ve yaptıkları diğer harcamalar KKTC ekonomisine döviz akışı

sağlarken aynı zamanda artan de facto nüfusun ekonomik faaliyetleri hızlandırarak yeni iş sahaları açtığı gözlemlenmektedir. 'Diğer Görünmeyenler' içerisinde ağırlıklı bir yeri olan Yükseköğretim'in 2015 yılındaki payı 636.2 milyon dolar iken, 2016 yılında 694.8 milyon dolara, 2017 yılında ise yüzde 10,2 oranında artış ile 765.9 milyon dolara yükselmiştir.⁵⁴

⁵² Turizm News (2019), "KKTC'nin 2018 Turizm Geliri 960 Milyon Dolar", 20 Ocak, <https://www.turizmnews.com/kktc-nin-2018-turizm-geliri-960-milyon-dolar/14728/> [Erişim Tarihi 16 Eylül 2019].

⁵³ Gündem Kıbrıs (2018), "KKTC'de Üniversite Öğrencisi Sayısı Ne Kadar?", 04 Kasım, <https://www.gundemkibris.com/kibris/kktc-de-universite-ogrencisi-sayisi-ne-kadar-h263444.html> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

⁵⁴ KKTC Devlet Planlama Örgütü, 2018, a.g.e.

2017-2018 'Yaptırım Krizi' ve KKTC Ekonomisi

KKTC'nin orta ve uzun vadede planlı bir şekilde çözülebilecek genel ekonomik ve sektörel sorunları bulunduğu gibi kısa vadede acil çözüm bekleyen sorunları bulunmaktadır. Bunlardan biri finansal sisteme istikrar kazandırmaktır. KKTC fiilen başka bir ülkenin para birimini kullandığından para arzı sistemde kontrol edilemeyen bir değişken olmaktadır. Bir diğer

değişle para arzı KKTC Merkez Bankası'nın kontrolünde değildir. Para arzı diğer ülkelerde olduğu gibi merkez bankası yükümlülükleri ile ilgili olmanın ötesinde, Türkiye ile yapılan ticaret ve KKTC-Türkiye arasındaki sermaye hareketleriyle ilgilidir. Dolayısıyla, emisyon kontrolü mümkün olmamakla

birlikte, faizler ve kurlar sisteme dışsal birer değişken olarak girmektedir.

KKTC ekonomisinde kangrenleşmiş önemli bir diğer sorun ise piyasada satışa sunulan birçok ürün ve hizmet bedelinin dövize endeksli olarak belirlenmesidir. Bu durum etkin olmayan para politikasının noksanlığında enflasyonu çok daha kötü bir şekilde kamçılımaktadır. Bu bağlamda 2018 yılında baş gösteren 'döviz krizi' KKTC ekonomisinin kırılganlığını gözler önüne sermiştir.

Küresel ve yapısal sebeplerin yanısıra 2018 yılının Temmuz ayında 'Brunson Davası' olarak gündeme gelen ve Amerika'nın Türkiye ile ilişkilerinde yaşanan krizin dışavurumu olarak da değerlendirilebilecek gelişmeler ile birlikte Türk lirası 2001 krizinden beri görülmemiş bir ölçüde 2018 Ocak ile 2018 Eylül arası dönemde yüzde 66 oranında değer kaybederek en düşük seviyesini görmüştür. Son yıllarda Donald Trump yönetimi; özellikle Suriye savaşında Türkiye'nin stratejik çıkarları gereği izlediği strateji ve Rusya ile olan yakın siyasi işbirliği gibi konularda rahatsızlığını dile getirmiştir. Türkiye'nin Rusya ile yaptığı S-400 alımı anlaşması ile bu savunma sistemine sahip ilk NATO ülkesi olması da Amerika-Türkiye arasındaki ikili ilişkilerde bir diğer rahatsızlık unsuru

olmuştur. Türkiye tarafından bakıldığında ise; ABD'nin Obama yönetimi ile başlayan yeni Suriye politikası ve Trump yönetimi tarafından DAESH terörü gerekçesiyle YPG'ye verilen açık askeri ve diplomatik destekten duyulan rahatsızlık her fırsatta dile getirilmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'nin 15 Temmuz başarısız darbe girişiminin planlayıcısı Fetullahçı Terör Örgütü (FETÖ) lideri Fethullah Gülen'in geri iade talebinin karşılıksız bırakılması da Türkiye'nin ABD'ye yönelttiği en büyük eleştirilerinden biridir. Bu doğrultuda, Ekim 2016'da sınır dışı edilmek üzere göz altına alınan ve ardından Aralık ayında FETÖ'ye üye olma suçlamasıyla tutuklanan İzmir Protestan Diriliş (*Evangelist*) Kilisesi pastörü Andrew Brunson'ın bu suçlardan ötürü 15 ile 20 yıl hapis cezasına çarptırılması ile açılan davada,⁵⁵ Brunson'ın 25 Temmuz'da ev hapsine çıkarılması halihazırda gergin olan ilişkileri kriz boyutuna taşımıştır.⁵⁶ Bu karar üzerine önce ABD Başkan Yardımcısı Mike Pence, ardından Başkan Donald Trump yaptıkları açıklamalarda 26 Temmuz 2018 tarihine kadar Pastör Brunson'ın serbest bırakılmaması durumunda Türkiye'ye yönelik geniş çaplı yaptırımlar uygulayacaklarını ifade etmişlerdir. Bu bağlamda artan gerginlik, özellikle 26 Temmuz 2018 tarihinde Donald Trump'ın Türkiye'yi doğrudan hedef alan ve Tweeter'da paylaştığı yorumlar sonrası 1 Ağustos günü Türkiye İçişleri Bakanı Süleyman Soylu ve Adalet Bakanı Abdülhamit Gül'ün ABD'deki mal varlıklarına el koymaya yönelik yaptırım kararı alınması iki ülke arasında yaşanan krizin tavan yapmasına neden

⁵⁵ Brunson için "örgüte üye olmamakla birlikte örgüt adına suç işlediği" gerekçesiyle 15 yıla kadar, "devletin gizli kalması gereken bilgileri siyasal veya askeri casusluk amacıyla temin etmek" suçlamasından 20 yıla kadar hapis cezası istenmişti.

⁵⁶ BBC Türkçe (2018a), "Pastör Brunson Davası: ABD, tutukluluğun ev hapsine çevrilmesini yeterli bulmadı", 26 Temmuz, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44951866> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

olmuştur.⁵⁷ Bu yaptırım kararı ABD Hazine Bakanlığı'nın Yabancı Varlıkları Kontrolü (OFAC) tarafından, Küresel Magnitsky Yasası kapsamında tanınmış olan yetkiler uyarınca alınmıştır.⁵⁸ Bu açıklamaların ardından ABD Dış İlişkiler Komitesi, Türkiye'nin (ABD) Hazine Bakanlığı, Dünya Bankası, Avrupa İmar ve Kalkınma Bankası ve ABD'li yöneticilerin bulunduğu diğer uluslararası finans kuruluşlarından kredi almasını yasaklayan tasarımı kabul etmiştir.⁵⁹ İlerleyen günlerde iki ülke arasında karşılıklı sert söylemler devam etmiş ve 10 Ağustos'ta Amerika Türkiye'ye yönelik demir ve çelik tarifelerinde artışa gideceğini açıklamıştır.⁶⁰ Takiben dolar kuru TL karşısında 7 seviyesini görmüş ve iç piyasada büyük bir belirsizlik ve panik oluşmuştur. Bunun üzerine Bankacılık Denetleme ve Düzenleme Kurulu (BDDK) ile Merkez Bankası 13 Ağustos'ta piyasalara yönelik birtakım tedbirler açıklamışlardır. BDDK bankaların swap limitlerini düşürürken, Merkez Bankası likidite tedbirleriyle piyasada döviz sıkışıklığını engellemek üzere yabancı para karşılık oranlarını düşürmüştür.⁶¹ Alınan tedbirlerin etkisiyle piyasa sakinleşmiş, kur 6,50 seviyesine gerilemiştir. Ekim ayında Pastör Brunson'ın serbest bırakılıp

⁵⁷ Deutsche Welle (2018), "ABD'den Soylu ve Gül'e yaptırım kararı", 1 Ağustos, <https://www.dw.com/tr/abdden-soylu-ve-g%C3%BCle-yapt%C4%B1r%C4%B1m-karar%C4%B1/a-44918679> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

⁵⁸ BBC Türkçe, (2018b), "ABD'den Türkiye'ye yaptırım: Karar neye dayanıyor, bundan sonra ne olacak?", 2 Ağustos, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45029793> (Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019).

⁵⁹ A.g.e.

⁶⁰ BBC Türkçe (2018c), "ABD'den Türkiye'ye yeni yaptırımlar", 11 Ağustos, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45154717> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

⁶¹ T24 (2018), "Merkez Bankası tedbirleri açıkladı", 13 Ağustos, <https://t24.com.tr/haber/merkez-bankasi-tedbirleri-acikladi,677217> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

Amerika'ya geri dönmesi ile birlikte ABD ile Türkiye arasındaki kriz kısmi olarak aşılmış ve dolar 6 TL'nin altına gerilemiştir.⁶²

Yukarıda özetle değinilen Türkiye ile ABD arasındaki 'yaptırım krizi' ve neticesinde ortaya çıkan döviz krizi'nden KKTC ekonomisi de fazlasıyla nasibini almıştır. Zira kriz, KKTC'deki enflasyonun döviz kuru dalgalanmalarına Türkiye'dekine oranla daha hassas olduğunu bir kez daha ortaya sermiştir. Raporun ilk bölümünde belirtildiği üzere KKTC ekonomisinin büyük bir kısmı ithalata dayalı olmakla birlikte, üretim girdileri ve tüketim maddeleri büyük oranda ithalat yoluyla sağlanmaktadır. Bununla birlikte KKTC'de 2018 Ocak ayında yıllık bazda yüzde 12 olan enflasyon üçe katlanarak Ekim ayında yıllık bazda yüzde 38'e yükseltmiştir. Dolayısıyla Türk Lirasına bağlı döviz kuru dalgalanmalarının ve bunun olumsuz etkilerinin KKTC ekonomisi için bir tehdit unsuru olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Zira TL'de yaşanan değer kaybının sürmesi durumunda⁶³ KKTC'nin ekonomik kırılganlığının devam edeceğini söylemek mümkündür. TL'deki değer kaybının devam etmesi ile yurt içinde fiyatların daha da artması, bu durumun tüketim, üretim ve ekonomik büyümeye zarar vermesi, ilerleyen aşamalarda yerli firmaların borçlarını ödeyemez hale gelmesi ile bu durumun zayıf bankalara zarar verebileceği de aşıkardır. Böyle bir durumda güvenin yeniden tesis edilmesi için KKTC'nin zamanlı tedbirler alması gerekmektedir.

Bu noktada KKTC'nin ekonomik güvenliğinin nasıl sağlanacağı sorusu özellikle 2018 krizi sonrası gündeme taşınmıştır. Doğal olarak KKTC'nin kendi ayrı para birimine geçmesi şu anki ekonomik veya siyasi konjektür içerisinde mümkün görünmemektedir. Bir ülkede para basılabilmesi için basılan para miktarına bir karşılık bulması en azından para miktarı kadar

⁶² Habertürk (2018), "Brunson kararı sonrası dolar ne kadar?", 12 Ekim, <https://www.haberturk.com/brunson-karari-sonrasi-dolar-ne-kadar-2177221-ekonomi> Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

⁶³ Son yıllarda Türkiye Cumhuriyeti uygulamakta olduğu maliye, para, kur ve faiz politikalarını sonuç alıcı şekilde sürdürmesi ile Türk Lirası'nın döviz karşısında belirli düzeyde korunmasını sağlamıştır. Ancak, son küresel kriz sonrası oluşan küresel durgunluğun devam etmesi, belirsizlik, Türkiye'deki siyasal gelişmelerin etkisi ve bu olayların tümünün oluşturduğu etki ve riskler hem dış kaynaklı portföy akışında durgunluk, hem de sermaye çıkışlarında TL'nin yaptırım krizi sonrası yeni bir değer kaybı periyoduna girmesine neden olabilecek risklerdir.

üretimin gerçekleştirilmiş olması gerekmektedir. Bununla birlikte para politikasının noksanlığının ekonomide yaratacağı temel yapısal sorunları Şafaklı ve Özdeşer aşağıdaki gibi özetlemiştir:

- Enflasyona karşı gerçek anlamda bir savaşın yapılması olanaksızdır;
- Disiplinli bir bütçe politikası oluşturulamaz;
- Etkin çalışan ürün ve servis piyasalarının oluşturulması mümkün olamaz;
- Ülke yatırımları istikrarlı olamaz;
- Potansiyel üretim seviyesine ulaşmak olanaksız olur;
- Buna bağlı olarak ülke ekonomisi tam istihdama ulaştırılamaz;
- Dış dengenin sağlanması olanaksızlaşır.⁶⁴

Ancak KKTC'nin kendi para politikasını belirleyememesinin Şafaklı ve Özdeşer'in yukarıda belirttiği etkilerinin KKTC özelinde 'mali disiplin', 'etkin piyasa yönetimi', 'istihdam' ve yatırım politikasında ne kadar belirleyici olduğu tartışılırdır. Bir diğer deyişle KKTC ekonomisinin yapısal sorunlarını sadece para politikasının belirlenmesi noktasında politika noksanlığı ile özdeşleştirmek 'mevcut durum analizi' ötesine geçebilecek önerilerin yeterince değerlendirilmemesi riskini de beraberinde getirmektedir. Bu önerilerden bir tanesi TL'deki değer kaybının mali baskıları arttırması ile birlikte, KKTC'nin daha fazla yurt içi finansman sağlamasının yolunun açılmasıdır. Bu Raporun ana konusunun dışında bulunsa da alınabilecek önlemleri özetlemek, sözkonusu sorunların çözümüne ilişkin önerilerin 'ekonomik güvenlik' çerçevesinde geliştirilebileceğinin gösterilmesi açısından önemlidir.

Önceki bölümlerde de belirtildiği üzere KKTC'nin mali kaynakları sınırlıdır. Her ne kadar mali açık Türkiye'den gelen bütçe desteğinin azalmasıyla önemli ölçüde daralmışsa da⁶⁵, 2017 yılındaki hibeler sonrası açık GSYİH'nin yüzde 1,5'i olmuştur. Hibeler hariç tutulduğunda, GSYİH'nin yüzde 6,4'üdür. Bununla birlikte KKTC'de kamu personelinin ücretleri, emekli maaşları ve burslar 6 ayda bir geçmiş 6 ayda meydana gelen

⁶⁴ Okan Şafaklı ve Hüseyin Özdeşer (2002), "KKTC Ekonomisinin Genel Analizi", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Cilt 5, s. 151-171.

⁶⁵ 'Diğer Görünmeyenler' içerisinde yer alan TC Yardımları 2015 yılında yüzde 11,6, 2016 yılında yüzde 16,7 oranlarında azalmıştır. 2018 yılında toplam 960,000,000 TL ayrılmıştır.

enflasyonun yarısı kadar 'hayat pahalılığı' uygulaması ile arttırılmaktadır. 2018 yılının ikinci yarısında beklenen yüksek enflasyonla, ücret yükü, emekli maaşları ve transferler 2019 yılında daha da artmıştır.⁶⁶ Ayrıca, yakıt dış alımı, sübvansiyonlar ve çiftçi desteklerinin artması ve mali açığı artırması beklenmektedir. Türkiye'den gelen bütçe desteğinde azalma ile, bunun mali açıktaki yaratacağı artış daha fazla yurt içi finansman gerektirecek, bu da iç borçta artışa neden olacaktır. Ancak, Türkiye'den gelen bütçe desteğinin artması beklenmemektedir. Zira Temmuz ayında iki ülke arasında yapılan Mali Protokol Anlaşması ile Türkiye KKTC'ye hibeler ve krediler ile yaklaşık 1,2 Milyar TL taahhüt edeceğini not etmiş,⁶⁷ bununla birlikte bu miktarın bütçe açığına katkı amaçlı payının 150 milyon TL olarak belirleneceği tahmin edilmektedir. Dolayısıyla, iç borcun birikmesini önlemek amacıyla KKTC'nin gelir kaynaklarını çeşitlendirmesi ve verimsiz harcamalarını azaltması gerekecektir. Örneğin, teşvik sisteminde reform yapılmasının beklenen gelirden yararlanılmasına ve verimsiz sübvansiyonlardan tasarruf edilmesine yardımcı olabileceği not edilmiştir.

Orta ve uzun vadeli önlemlerin yanı sıra kriz anında oluşacak etkileri karşılamak ve kısa vadeli siyasaları hayata geçirebilmek için KKTC'nin güçlü bir taahhütte bulunmasına ve oluşabilecek tepkilere karşı siyasi kararlılık göstermesine ihtiyaç vardır. Bu tür kısa dönemli önlemler ve siyasalar bu raporun ana teması olan 'ekonomik güvenlik' kavramı ile hayata geçirilebilmekte, ekonominin güvenleştirilmesi ile birlikte kriz anlarında ihtiyaç duyulan güçlü ve çoğu zaman siyasi nitelikteki taahhütler yaşam bulabilmektedir.

Bu noktada 2018 yılında yaptırım krizi süresince KKTC'de görev yapan koalisyon hükümetinin uyguladığı tedbirleri yukarıda belirtilen çerçeve

⁶⁶ Nitekim Ocak-Mayıs 2019 döneminde hayat pahalılığı yüzde 6,22 olarak belirlenmiş, bunun üzerine Haziran ayında göreve başlayan UBP-HP koalisyon hükümeti, Temmuz 2019'da Sosyal Sigortalar yasasına göre Ocak ile Haziran dönemini kapsayan 6 aylık süreçte oluşacak olan hayat pahalılığı oranına yüzde 2 kesinti uygulayacağını açıklamıştır.

⁶⁷ TC-KKTC arasında 20 Temmuz 2019 tarihinde imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti İle Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Hükümeti Arasında İktisadi Ve Mali İşbirliği Anlaşması" başlıklı Mali Protokol'ün tam metni için bkz., Yenidüzen (2019), "İşte Protokol", 23 Temmuz, <http://www.yeniduzen.com/iste-protokol-117153h.htm> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

içerisinde değerlendirmek mümkündür. Zira Türkiye'nin ABD ile yaşadığı yaptırım krizinin en önemli eşiğinde, yani 14 Ağustos 2018 tarihinde KKTC'de görev yapan DP-TDP-CTP-HP dörtlü koalisyon hükümeti Başbakan Tufan Erhürman başkanlığında 23 maddelik bir tedbirler paketi açıklamış⁶⁸ ve döviz kurlarının yükselmesi ile birlikte yaşanan krize müdahale edeceğini belirtmiştir. Bu noktada koalisyon hükümeti yaşanan krizi 'olağanüstü' olarak değerlendirmiş ve normal karar alma prosedürlerinin dışına çıkarak Meclis İçtüzüğü'nün 60'ıncı maddesinin ikinci fıkrası uyarınca, ekonomideki son gelişmeler ve alınacak tedbirlerle ilgili meclisi olağanüstü toplantıya çağırmıştır. Ardından, durumun olağanüstü niteliğinden hareketle koalisyon hükümeti kararlaştırılan tedbirleri kanun

⁶⁸ KKTC koalisyon hükümeti tarafından 14 Ağustos 2018 tarihinde açıklanan tedbirler: 1.Temizlik ürünlerinde ve bir takım gıda ürünlerinde indirimli fiyata yansıtılması kaydıyla KDV'de indirimle gidilecek. 2. Restoran ve lokantalarda KDV indirimi 3. Beyaz eşyada da KDV indirimine gidilecek. 4.Kredi kartı veya banka kartı ile ödemelerde vergi iadesi geri gelecek. 5.Döviz cinsinden kiralarda stopajın yüzde 13'ten yüzde 1'e düşürülmesi karşısında döviz kuru sabitlenecek. 6.Elektrikte çoklu tarifeye geçilecek. 7.Antrepodaki giriş tarihindeki döviz kuru esas alınarak, işlem yapılacak. 8.Vatandaşlara mülk satışında 6 ay süre ile 140 metre karenin altındaki tapu devir harcı yüzde 1'e indirilecek. İlk konut satışı dışındaki tapu devir harcı yüzde 6'dan yüzde 4'e indirilecek. 9.Alkol ve sarma sigara tütünündeki FİF oranı artırılacak. Paket tütünlerde bu uygulama yapılamıyor. 10.Belli metre karenin üzerindeki ve özellikle havuzlu konutlarda 6 aylık süre için bir defaya mahsus Maliye Bakanlığı'na ödenecek ek bir vergilendirme yapılacak. 11.Casino ve bet ofislerde 6 aylık süre için bir defaya mahsus ilave vergi alınacak.12.Emekli maaşı alıp, emekli olduktan sonra yeni iş yapanların gelirinde yeni vergi hesaplaması yapılacak. 13. Yabancılar mülk satışında, arsa ve konut sınırına ilişkin mevzuat korunacak. 6 aylık süre ile bir apartman dairesi olan satın alma hakkı 3'e çıkarılacak. 14. Küçük esnafın biriken re-sen vergi borcu, basit usulle hesaplanarak, kapatılması sağlanacak. 15. Bilançoların şirketlerin değerlerini gerçeğe uygun şekilde yansıtmasını sağlamak amacıyla bilanço barışı ile ilgili düzenleme yapılacak. 16. Öğrencilerden alınacak sağlıkla ilgili kesintiler, Sağlık Fonu'na yatırılacak. Yasa gereği KKTC'de ikamet eden yabancı uyrukluların ödeneklerinde de aynı uygulama yapılacak. 17.Çalışma ve ikamet izni ile gelenlerin çocukları için asgari ücretin yüzde 5 oranında ödenek alınacak. 18.Otellerde yerli ürün alım-satım sözleşmeleri devlet tarafından teşviklendirilecek. 19. Esnafın birikmiş sigorta borçları dondurularak, güncel ödeme yapmaları sağlanacak. Biriken borçlarını ödemede kolaylık sağlanacak. 20. Vatandaş istihdamı teşviki konusunda çalışma yapılacak. 21. Liman işçilerinin aldıkları ücretlerde kur sabitlemesi yapılacak. 22. Devlet Emlak ve Malzeme tarafından kiralanan ve TL cinsinden geliri olanların kiracıların kira bedellerinde kur sabitlemeye gidilecek. 23. Merkezi İhale Komisyonu tarafından yapılan tüm ihalelerde avans uygulaması yapılacak.

hükmünde karamelerle (KHK) uygulamaya koymuştur. Dahası bu dönemde kullanılan söylemler ekonomik krizi ‘ülkenin geleceği’ ve ‘toplumsal seferberlik’ özneleri üzerinden güvenikleştirmiş, ve gerekirse serbest piyasaya müdahale edileceği açıklanmıştır. KKTC hükümeti ekonomik kriz karşısında kullandığı bütünleştirici atıflar ve alınan olağanüstü önlemler yanında ayrıştırıcı özneler de kullanmıştır. Bu noktada “piyasadaki bazı ürünlerde fahiş fiyat artışları yapanlara karşı piyasaya müdahale etme kararlılığı” söylemlerde tekrarlanan ayrıştırıcı bir özne, yani ‘öteki’ olmuştur. Son olarak bu dönemde kullanılan ekonomik güvenlik söyleminin normatif bir nitelikte olduğu belirtilmelidir. Nitekim kullanılan söylemlerde krizin olağanüstü niteliğine yapılan vurgu ile birlikte alınması gereken tedbirler ‘istihdam’, ‘planlı üretim’, ‘yerli ürünlerin kullanılması’, ‘eğitim’ ve ‘tasarruf gibi kavramlarla (imleyenler ile) artiküle edilmiştir.

Raporun ilk bölümünde belirtildiği üzere güvenikleştirme alanında yapılan çalışmalar, olağanüstü hal ve istisnai hal düzenlemelerinin çoğu zaman normatif bir boyut üzerinden vurgu yapmaya çalıştıklarına dikkat çekmektedir. Dahası, bu süreçlerde dış ve iç tehlike algısı yaratıldığı göze çarpmaktadır. Ancak bu raporda güvenlik kavramının her kullanımında literatürde (ve özellikle göç olgusunu konu alan çalışmalarda) belirtilen güvenikleştirme dinamiklerinin anti-demokratik veya insan haklarını tehdit edecek şekilde gerçekleştiğini ve gerçekleşeceğini iddia etmenin dogmatik bir yaklaşım olacağı savunulmuştur. Zira güvenikleştirmeyi, tehdit, risk ve akabinde alınacak olağanüstü önlemleri ortak fayda adına ortaya çıkaran bir süreç olarak değerlendirmek mümkündür. KKTC örneğinde de görüleceği üzere ‘ekonomik güvenlik’ anlayışı MacIntyre’in siyasa kararlılığı (*policy decisiveness*) kavramını olağanüstü durumlarda hayata geçirmekte ve önceden tespit edilebilecek tehditler karşısında kriz yönetimini daha etkin kılmaktadır. Zira KKTC’nin kendine has özellikleri, temel yapısal sorunlar ve egemen para politikasının noksanlığı 2018 yılında yaşanan döviz krizine yönelik ekonomik güvenlik çerçevesinde atılan adımlara engel olmamış, bu çerçevede nihilist bir yaklaşım sergilenmemiştir. Ekonomik güvenlik anlayışının, kriz sonrasında alınacak kısa vadeli siyasa tedbirlerinin oluşumunda da yaşanan krizin (‘olağanüstü durumu’) bağlamın içsel bir özelliği olduğu tespitinden yola çıkarak gerekli olan siyasi taahhütün oluşumuna katkıda bulunacağını öngörmek mümkündür.

Sonuç

Güvenlik ve güvenikleştirme alanlarına yönelik eleştirel yaklaşımlarda vurgulanan ve bu süreçlerin temel insan haklarının askıya alınabilmesi için dış ve iç tehlike algısı yarattığı gözleminin aksine ekonomik güvenlik anlayışı KKTC örneğinde de görüldüğü üzere olağanüstü durumlarda gerekli tedbirlerin alınmasına olanak sağlamakla birlikte önceden tespit edilebilecek tehditler karşısında kriz yönetimini etkin kılmaktadır. Ekonomik güvenlik anlayışının, kriz sonrasında alınacak kısa vadeli siyasaların hayata geçirilme sürecinde gerekli olan siyasi taahhütün oluşmasına katkıda bulunabileceğini öngörmek mümkündür.

Özellikle Suriye sorunu kaynaklı jeopolitik risklerin daha da derinleşmesi, Türkiye ile ABD arasında olası yeni bir diplomatik kriz nedeniyle yaşanabilecek sorunlar, Amerika ile Çin'in ticaret savaşlarına son vermemesi ile birlikte krizin derinleşmesi ve Brexit'in anlaşmasız bir şekilde kısa zaman içerisinde gerçekleşmesi, Türkiye ekonomisi ile birlikte KKTC için de bu raporda yer verilen krizin çok ötesinde olumsuz sonuçlar doğurabilecektir. Ekonomisi yapısal zorluklarla karşı karşıya olan KKTC'nin dış kaynaklı krizlere karşı tepki verme kapasitesini vakit geçirmeden artırması gerekmektedir. Bu bakımdan ekonomik güvenlik anlayışı gerek olası kriz anında yürütülecek yönetim biçiminin şekillendirilmesinde gerek geleceğe yönelik risk analizlerinin ve stratejik kararların ön değerlendirme süreçlerinde karar vericilere önemli fırsatlar sunmaktadır.

Kaynakça

- Albert O. Hirschman (1980), *National Power and the Structure of Foreign Trade*, University of California Press, Kaliforniya.
- Andrew MacIntyre (2000), 'Political Institutions and the Economic Crisis in Thailand and Indonesia'. Hal Hill ve W. Arndt (Der.), *Southeast Asia's Economic Crisis: Origins, lessons and the way forward*, Institute of Southeast Asian Studies, St. Martin's Press, New York, s.142-157.
- Ardo H. Hansson (1993), 'Transforming an Economy While Building a Nation: The Case of Estonia', Working Paper Series No. 113,

- World Institute for Development Economics Research, Temmuz 1993.
- Aslıhan P. Turan (2010), 'Kıbrıs'ta Mülkiyet Sorunu: Loizidou ve Orams Kararları', BILGESAM, 12 Şubat, <http://www.bilgesam.org/incele/795/-kibris&E2&80&99ta-mulkiyet-sorunu--loizidou-ve-orams-kararlari/#.XX8wHihLjIU> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Barry Buzan (1991), 'Rethinking Security after the Cold War', *Cooperation and Conflict*, Cilt 32, No.1, s. 5-28; Barry Buzan, Ole Weaver ve Jaap de Wilde (1998), *Security: A New Framework for Analysis*, Lynne Rienner, Londra
- BBC Türkçe (2018a), "Pastör Brunson Davası: ABD, tutukluluğun ev hapsine çevrilmesini yeterli bulmadı", 26 Temmuz, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-turkiye-44951866> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- BBC Türkçe, (2018b), "ABD'den Türkiye'ye yaptırım: Karar neye dayanıyor, bundan sonra ne olacak?", 2 Ağustos, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45029793> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- BBC Türkçe (2018c), "ABD'den Türkiye'ye yeni yaptırımlar", 11 Ağustos, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45154717> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Clement A. Tisdell (2009), 'Economic Challenges Faced by Small Island Economies: An Overview', *Applications and Issues*, Working Paper No 90627, University of Queensland, School of Economics, <https://ideas.repec.org/p/ags/uqseet/90627.html> [Erişim Tarihi: 13 Eylül 2019].
- Czeslaw Mesjasz (2008), 'Ekonomik Güvenlik', *Uluslararası İlişkiler*, Cilt 5, No. 18, s. 125-150.
- Dani Rodrik (1997), 'Has Globalization gone too far?', *Challenge*, Cilt 41, No. 2, s. 81-94;
- Deutsche Welle (2018), "ABD'den Soylu ve Gül'e yaptırım kararı", 1 Ağustos, <https://www.dw.com/tr/abdden-soylu-ve-g&C3&BCle-yapt&C4&B1r&C4&B1m-karar%C4%B1/a-44918679> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Devlet Planlama Örgütü (2008), "2008 Yılı Programı", KKTC Başbakanlık, Aralık 2007, <http://www.devplan.org/Program-08.pdf> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

- Devlet Planlama Örgütü (2018), “2017 Yılı Ekonomik ve Sosyal Görünüm”, KKTC Başbakanlık, Kasım 2018, <http://www.devplan.org/2017%20EKO-SOS-GOR.pdf> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Devlet Planlama Örgütü, “2017 yılı Makroekonomik ve Sektörel Gelişmeler”, KKTC Başbakanlık, Temmuz 2019, <http://www.devplan.org/Frame-tr.html> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Donald Losman (2001), ‘Economic Security: A National Security Folly?’, CATO İnstitute, Policy Analysis No. 409, <https://www.cato.org/publications/policy-analysis/economic-security-national-security-folly> [Erişim Tarihi: 13 Eylül 2019].
- Eralp Bektaş (2002): “Kuzey Kıbrıs türk Cumhuriyeti’nde Yaşanan Bankacılık Krizi ve Nedenleri”, 4. Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi, Doğu Akdeniz Üniversitesi, Gazimağusa, KKTC, 28-29 Kasım.
- Gertrude E. Schroeder (1992), ‘On the Economic Viability of New Nation States’, *Journal of International Affairs*, Cilt 45, No. 2, s. 549-574.
- Gündem Kıbrıs (2018), “KKTC’de Üniversite Öğrencisi Sayısı Ne Kadar?”, 04 Kasım, <https://www.gundemkibris.com/kibris/kktc-de-universite-ogrencisi-sayisi-ne-kadar-h263444.html> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Habertürk (2018), “Brunson kararı sonrası dolar ne kadar?”, 12 Ekim, <https://www.haberturk.com/brunson-karari-sonrasi-dolar-ne-kadar-2177221-ekonomi> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Jeff Huysmans (2006), *The Politics of Insecurity: fear, migration and asylum in the EU*, Taylor & Francis, Hoboken.
- Kalkınma ve Ekonomi İşbirliği Ofisi (2018) , “KKTC Ekonomik Göstergeler Raporu”, TC Lefkoşa Büyükelçiliği, Temmuz 2018, <http://www.kei.gov.tr/media/1782/07-2018-kktc-ekonomik-goestergeler-raporu.pdf> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Kalkınma ve Ekonomik İşbirliği Ofisi (2017), “2017 KKTC Ekonomik Durum Raporu”, TC Lefkoşa Büyükelçiliği, <http://www.kei.gov.tr/media/1814/2017-kktc-ekonomik-C4%B0-durum-raporu.pdf> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Lino Briguglio (1995), ‘Small Island Developing States and Their Economic Vulnerabilities’, *World Development*, Cilt 23, No. 9, s.1615-1632.

- Matt McDonald (2008) 'Securitization and the Construction of Security', *European Journal of International Relations*, Cilt 14, No. 4, s. 563-587.
- Miles Kahler (2004), 'Economic Security in an Era of Globalization: Definition and provisions', *The Pacific Review*, Cilt 17, No. 4, s. 485-202.
- Okan Şafaklı ve Hüseyin Özdeşer (2002), 'KKTC Ekonomisinin Genel Analizi', *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, Cilt 5, s. 151-171.
- Okan Şafaklı, (2002), 'Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'nde (KKTC) Banka Krizleri Üzerine Literatürel Bir Çalışma', *Ege Akademik Bakış*, Cilt 2, No. 2, s. 105-115.
- Philippe Bourbeau (2011), *The Securitization of Migration: A Study of movement and order*, Routledge, Londra.
- Serdar Saydam (2012), "Polly Peck'in Satın Alınması", *Ekoavryasya*, 16 Eylül, <https://ekoavryasya.net/duyuru.aspx?did=92&Pid=10&Lang=TR> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Sertac Sonan (2014), "In the Grip of Political Clientelism: The Post-1974 Turkish Cypriot politics and the politico-economic foundations of pro-taksim consensus", Yayınlanmamış Doktora Tezi, Duisburg-Essen Üniversitesi.
- Thierry Balzacq, (2005) 'The Three Faces of Securitization: Political Agency, Audience and Context', *European Journal of International Relations*, Cilt 11, No. 2, s. 171-201.
- Turizm News (2019), "KKTC'nin 2018 Turizm Geliri 960 Milyon Dolar", 20 Ocak, <https://www.turizmnews.com/kktc-nin-2018-turizm-geliri-960-milyon-dolar/14728/> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Turizm Planlama Dairesi (2018), "2018 Turizm İstatistikleri Yıllığı", KKTC Turizm Bakanlığı, <http://www.turizmplanlama.gov.ct.tr/Turizm%C4%B0statistikleri/2018%C4%B0statistikler.aspx> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- TUSİAD (1998), "Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Ekonomisi: Sorunlar ve Çözüm Önerileri", Rapor No. T/98-7/232, Temmuz 1998, <https://tusiad.org/tr/yayinlar/raporlar/item/1837-kuzey-kibris-turk-cumhuriyeti-ekonomisi-sorunlar-ve-cozum-onerileri> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].

- T24 (2018), “Merkez Bankası tedbirleri açıkladı”, 13 Ağustos,
<https://t24.com.tr/haber/merkez-bankasi-tedbirleri-acikladi,677217>
[Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Yardım Heyeti Başkanlığı (2004), “KKTC’de Ekonomik Gelişme ve Altyapı Yatırımları 2001-2004”, TC Lefkoşa Büyükelçiliği, 2004,
http://www.yhb.gov.tr/index.php?option=com_content&view=category&id=27&Itemid=252 [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].
- Yenidüzen (2019), ‘Belirsizlik ve Askerlik Döndürmüyor’, 02 Eylül,
<http://www.yeniduzen.com/belirsizlik-ve-askerlik-dondurmuyor-106213h.htm> [Erişim Tarihi: 2 Kasım 2019].
- Yenidüzen (2019), “İşte Protokol”, 23 Temmuz,
<http://www.yeniduzen.com/iste-protokol-117153h.htm> [Erişim Tarihi: 16 Eylül 2019].